

Vasy Géza

## SZABÓ ISTVÁN ÍRÓI VILÁGA

„Kedélyemet két dolog tölti el egyre újabb és fokozódó csodálattal s tisztelettel, minél gyakrabban és kitartóbban gondolkodom rójuk: **a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvények bennem.**”

/Kant/

„Apám keresztje előtt állva, a nyakkendőm fojtogatott. Föléledt a kemény, egyenes paraszt, Szabó József. Kicsi kis kölyökké váltam, apám kézbe fogta mancsomat és tudtam, hogy nem érhet semmi baj, semmi veszedelem. Szavaira úgy füleltem, mint Isten igazságára. Talán ez a mérhetetlen bizalom ad még ma is élnivaló erőt.”

/Szabó István: El nem küldött levéltörődék Faikas Lászlónak Új Irás, 1984 október/

Szabó István a magyar novellairódalom egyik legnagyobb klasszikusa, s ezen nem változtat az sem, hogy ezt egyelőre kevesen tudják. Pedig nincsen más „bűne”, csak az, hogy nem írt regényeket, se drámákat, s csak elbeszéléssel mifelénk szinte lehetetlen igazán beépülni a köztudatba. Korai halálával /1931-1976/ is inkább csak ártott ismertségének, mert szinte véglegesítette ezáltal azt a vélekedést, hogy az elkallódó tehetségek és a ködlovagok közé tartozik, azaz periférikus jelentőségű.

Az azóta eltelt két évtizednyi utókornak azért sem fordulhatott a figyelme igazán az életmű felé, mert az konokan ellentétesnek bizonyul az újabb kordivatokkal. Szabó István ugyanis soha, már ifjúkorában sem az aktuálisat kereste, nem a pillanatnyit tartotta időszerűnek, hanem az „örök” emberi értékeket. Ezek torzulása okozta mindig a konfliktusokat. Így szinte magától értetődő, hogy írói munkásságát minősítve automatikusan és kihagyhatatlanul olyan ódonnak ítélt fogalom társul az esztétikum mellé, mint az etikum. Nem kell feltétlenül korszerűtlennek tekintünk e kapcsolatot, főként ha elfogadjuk Arisztotelész tételét, mely szerint az etika nem más mint gyakorlati filozófia. Tudjuk, hogy egy irodalmi alkotás soha nem tudományos értelemben vett filozófiai eszme-futtatás, ám gyakorlati filozófia nélkül aligha tőrekedhet tartós érvényességre.

Szabó Istvánt - az életrajzi adatok alapján okkal - népi tehetségnek és autodidaktának, jellege szerint pedig ösztönös tehetségnek és ködlovagnak tartották. Származása teljesen egyértelmű: a Keszthely melletti Cserszegtomaj hegyközségben, kisparaszti szülők kései gyermekeként született, s a polgári iskola elvégzése után maga is paraszti munkát végzett, később traktoros lett. 1953-ban került fel a fővárosba, egyetemre, éppen mint népi tehetség, de tanulmányait nem fejezte be. Hiába népi tehetség azonban, sem életútjában, sem szemléletében, sem munkáiban semmi nyoma nincsen a fényes szellők korabeli lelkesedésnek, következőképpen az ötvenes évek eleji megtévesztettségnek sem. Csűrös Miklós jóvoltából publikus a fiatalember és Kodolányi János levelezésének java. Szabó István már a legelső, bemutatkozó levélben közli, hogy ő a politikától immunis /1949/. 1951-ben katona, s ott „Csak nagynehezen sikerül butának látszanom. A tiszték sejtik, hogy értek az ideológiához, s különböző próbáknak vetnek alá. Én jámboran nézek és hallgatok. /.../ Csak attól tartok, hogy nem tudom mérsékelni magam, és egyszer kitör belőlem az ideológia elleni gyűlölet.” /Nyilvánvaló, hogy itt az adott ideológia, azaz az átpolitikáltság az ellenszeves./ A „népi tehetség” tehát korántsem a kor kívánalmi szerint gondolkodik és cselekszik.

Hasonló a helyzet az autodidaktaság s az ösztönös tehetség hiedelmével. Való igaz, nem járt középiskolába, s az egyetemen is nagyjából mellőzte az órákat. Műveltségét tehát formálisan autodidakta módon szerezte. Tanárai mégis voltak, s nem is akárcik. Cserszegtomajon Vajkay Aurél néprajztudós volt egyik első felfedezője. A közeli Keszthelyen Hajdú Péter, a Helikon Könyvtár és Némethy Endre, a múzeum igazgatója a legfőbb szellemi gyámoltói. 1949 és 1955 között folyamatos levelezésben állott Kodolányi Jánossal. S természetesen rengeteget olvasott. Győri János, egyetemista társa „Egy novellista szabadegyeteme” címmel közölte egyik visszaemlékezését, s abban meggyőzően fejti ki, hogy a halkszavú, gyengécskén vizsgáztató diák elképesztően széleskörű, s a többieket megszégyenítő tudással rendelkezett, egy sor olyan területen is, amely abban az időben nemkívánatos volt, mint például a freudizmus vagy Kosztolányi Dezső munkássága. /Kell-e külön említeni, hogy ezekben az években Kodolányi is a nemkívánatos szerzők közé tartozott, s egy karrierre vágyó ifjú aligha hozzá írt volna levelet 1949 tavaszán./ Az „autodidakta” módon megszerzett műveltség tehát eleve szétfoszlatja az ösztönös tehetség hiedelmét: Szabó István egyike a leg tudatosabbaknak nemzedékéből. Az első publikációk utáni egyik levelében ezt írta például 1955 elején: „Én mást akarok, nyugnek, koloncnak érzem a móríci örökséget, ezt az agyontaposott utat. Ötven év óta minden magyar író ezt járja, Krúdy kivételével. Stílusban teremtettek önállót, szemléletben, tárgyvalasztásban is/maga és Tamási/, de a móríci módszerek ma is uralkodnak, s mi, fiatalok is ezt nyűjük, mint valami csodacipőt. Tovább kéne lépni. Itt úgy írnak az emberek, mint ha a nyugati irodalomban semmi sem történt volna a huszadik század folyamán.”

A legérvényesebbnek még a ködlovag minősítés mutatkozik. Életsorsa valóban szerencsétlen a fiatalembernek s az írónak is. Amikor elvégzi a polgári iskolát, meghal édesanyja, ezért esik el a továbbtanulás lehetőségétől. Amikor Inotára megy kubikosnak, apját elüti egy autó, kénytelen visszatérni a gazdaságba. Amikor fővárosi és egyetemista lesz, sem a városban, sem az egyetemen nem érezheti otthonosan magát. Ugyanakkor állandóan kételkedik írói tehetségében, s ez a művelt ember éppen csak azt nem tudja, hogy ez is természetes. Így viszont az otthontalanság, a kishitőség tévutakra viszi, roncsolja idegrendszerét, akadályozza az írást. De mint a Ne nézz hátra válogatott kötete után már posztumusz megjelenésű Iskola a *magasban* /1977/ tanúsítja: volt ereje e tragikus léthelyzetből is kilépni. Maguk a művek pedig egyértelműen azt bizonyítják, hogy a többé-kevésbé ködlovag-sors ellenére, ez a próza nem ködlovag-próza. Nem Krúdy, de

<sup>1</sup>Az Irodalomtörténeti Társaság emlékülésén 1996. március 7-én Cserszegtomajon elhangzott előadás frott változata.

nem is Móricz, még csak nem is Kosztolányi vagy Kodolányi, hanem Szabó István prózája.

Szabó István mesterei közé nemcsak tudósok, klasszikus és élő írók tartoztak, hanem az édesapa is. Az elbeszélések gyanútlan olvasóját talán nem árt figyelmeztetni: az egyes történetek valóságanyaga mögött ne az életrajz egyes fejezeteit keressük. Annak az elemei is ott találhatók, főként a késői elbeszélésekben kevesebb az áttétel, de lényegében öntörvényű írói világ formálódik, s erre a szülők alakja a legszebb példa. A leghitelesebb tanú maga az író, aki így vallott:

*„Jó néhány írásomban valóban át meg átszűrődik a gyerekkor, a megfélemlített gyerek, a gátlásos gyerek, a jórátörékvő gyerek, aki többnyire elbukik, pedig nem volt szerencsétlen gyermekkorom. Ama kevesek közé tartozom, akiknek szülei szépen éltek. Édesapám így szólt anyámhoz: te Anna! Soha haragos szó, verekedés vagy dobálózás a há-  
----- . Amit úgyis eleget láttam a szomszédban, s ami eliszonyított. Apám és anyám jók voltak hozzám. Mégis elégedetlen voltam.” /Új Tükör, 1976. 21 ./*

A két szülő közül mégis az apa alakja a meghatározó. Kodolányi János számára így írja le őt:

*„...kivétel a köztem s apám között fennálló viszony: ha jól körülnézek, egyetlen cserszegi parasztember sem viselkedett volna úgy a fiával szemben, mint ő. Mérheterlenül sokat köszönhetek neki is, és jómagam) is egyre jobban tiszteltem és szerettem ezt a bölcs, finoman érzékeny, messzire látó öregot. Talán ifjúságom is azért volt elviselhető, mert ha a világ keserű volt is, de odahaza, a kis családban békesség volt Jólesik visszagondolni kettőnk viszonyára. Afféle cinkos megegyezés volt köztünk, szavak nélkül, inkább csak nézésünkkel s mosolyunkkal intéztük el egymás közt a dolgainkat, s ez mélyebb értelmű beszéd volt, mint bármiféle mézesmázos, nyalakodó fecsegés. Általában tréfás hangon, viccelődve beszélünk - ez könnyű volt, mert az észjárásunk teljesen egyforma. Csak külsőmet örökölttem az anyámtól, jellemem, érdeklődésem, felfogásom ugyanolyan, mint apámé. Transzcendens világszemléletre való hajlam s az anyagi világ fölé való emelkedés, könnyelműség, nagyvonalúság, érzékenység s bizonyos zárkózottság, ha érzéseinkről van szó, a szép, a jó, az igaz s nemesség után való örök nosztalgia, magas normák s a valami különös, nem a környezetbe illő magatartás. Ilyenek vagyunk ketten az apámmal. Szellemem szinte tökéletes mása az övének, jó-rossz tulajdonságaival, szőröstül-bőröstül” /1955/*

S idekiváncsok még egyetlen, rövid idézet a válogatott kötet kiadatlan előszavából: „még ma is úgy adok ki a kezemből minden írást, hogy vajon mit szólna ehhez az édesapám. Őt tekintem a legfőbb fórumnak, ő ül a láthatatlan ítélőszékben.” /Idézi Domokos Mátyás: Varázstükrök között, 1991. 63.17

Az apa-fiú kapcsolatot tehát a valóságban a szeretet, a bizalom, a tisztelet, a konfliktusok feloldása, máskor a konfliktusmentesség jellemzi. Más a helyzet az elbeszélésekben, ahol a többnyire bensőséges elbeszélői nézőpontból megjelenített apa-fiú kapcsolatokban gyakran kiéleződnek, olykor tragédiához is vezetnek a konfliktusok. Ennek oka az erkölcsi normák ütközése, a nemzedékek közti ellentétek sora, a szokásrend különbözősége, amelyet a radikális társadalmi változások csak felerősítenek.

Konfliktusosság és konfliktusmentesség különös módon rétegződik egymásra az *Isten teremtményeiben* /1959/, amelyet *Apám emlékének* ajánlott a szerző. Itt ugyanis az apa és kislánya közti harmonikus viszonyt nem valamilyen külső, társadalmi erő bontja meg, hanem a családon belüli szemléleti különbségek: az apa- és az anyafigura

élesen különböző alkata, gondolkodásmódja. Az ajánlás személyessége, a megjelenítés esetleg filmszerű hitelessége ellenére se gondoljuk azonban azt, hogy az egész elbeszélés önéletrajzi, hiszen az édesanya elidegenítően ábrázolt figurája semmiképpen sem illik bele az életrajzba, az egyértelműen a „mégis elégedetlen voltam” életérzésének szemléletes kifejtéséhez szükséges.

Az elbeszélés menetét sorkihagyásokkal három részre tagolta az író, s ezzel egyúttal megadta a pontos szerkezeti rendet is. Az első egység az exozicció, a második egy cselekvéssor, a harmadik az előzőekből származó következő mélyes cselekménysor, amelyben robban a konfliktus, s igazi feloldás nélkül záródik a történet.

Az eseményekből kiviláglik, hogy az elbeszélés címe több szinten is értelmezendő. A cselekmény szintjén a gyerek által gyűrt ügyetlen agyagfiguráknak kellene Isten teremtményévé válniuk. Kívülről, olvasóként szemlélve a történetet maguk a szereplő emberek bizonyulnak Isten teremtményeinek, olyan amilyen, ugyancsak tökéletlen alkotásoknak. S még tágabbra vonva a kört, magunkat, olvasókat is beleértve mindannyian Isten teremtményeinek bizonyulunk.

Ez a cím, s maga az elbeszélés egyúttal a Biblia megfelelő részének kommentálása-értelmezése is. Mózes első könyvében olvashatjuk: „2,7. És formálta vala az Úr Isten az embert a földnek porából, és leheltet vala az ő orrába életnek leheltét. Így lőn az ember lélek. 8. És ültete az Úr Isten egy kertet édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az ember, a kit formált vala. 9. És nevelte az Úr Isten a földből mindenféle fát, tekintetre kedvest és edelre lőt, az élet fáját is, a kertnek közepette, és a jó és gonosz tudásának fáját.”

Jancsi kérdését a kiszáradt körtefával számára is szemléletesen megmutatózó élet-halál dialektikája formálja meg, pontosabban az apának azok a szűkszavú mondati, amelyek a látvány kapcsán e kérdést észrevétlenül is életrehívják. Mint később megtudjuk, a születés kérdésköre nem először foglalkoztatja a fiút, de az anya erre is kitérő válaszokat ad, jellemző fordulatai a nem tudom, a ne zavard, a bolondság. Az apa viszont partnernek is tekinti a kisfiút - akárcsak a természetet, hiszen azzal is „beszélget”. Számára Jancsi is nevelendő „palánta”. Két embertípus, két fajta gondolkodásmód kerül együvé tehát egyetlen családban.

Az anya bigottan, szigorúan és gondolkodás nélkül hívó ember. Számára nem létezik kérdés, hiszen a normák mindent szabályoznak. Olyan szokásrendben lehet élni, amely elfogadható, amely jónak, értelmesnek bizonyul, s amelyhez automatikusan lehet alkalmazkodni. Innen nézve minden, ami más: furcsának, szokatlannak, bolondságnak bizonyul. A szokásrend normái adják a biztonságtudatot, s azért is gyűlöletes a másság, mert bizonytalanná tesz, kérdéseket fogalmaztatna meg, válaszokat követelne, s erre alkalmatlan, legalábbis felkészületlen ez a személyiség.

Természetesen az apa is komolyan veszi a konvencionális normákat, máskülönben csupa konfliktus volna az élete odahaza és a faluban is, de ő mögéjük lát. Számára a világ nemcsak a tapasztalat által megerősített leírás és megértés szintjén létezik, hanem összetett, polifon jelenség, ahol a konvenció mögött ott vannak a lényegi normák, s ezek kutatása-felismerése-megfogalmazása nem egy egyszerűen kor kiváltsága, s nem is tehető automatikussá: mindenkor minden emberének kérdeznie-gondolkoznia kell azon, miért van az, ami van, mi az értelme. Vagyis a számára lehetséges filozófiai szinten is szembe kell néznie a létezővel.

Némi kiélezéssel azt is mondhatnánk, hogy az anya és az apa alakja az ember érzéki és szellemi megismerő tevékenységének különbözőségét is példázza: mintha az anyából hiányozna a szellemi megismerés képessége és igénye. Persze ez némileg igazságtalan kijelentés, s talán helyesebb ha empirizmus és racionalizmus különbözőségére utalunk a szülőkkben. Az anya gondolkodásmódjában a közvetlen tapasztalat és a tapasztalati hagyomány a meghatározó. Ezért egyrészt elfogadja, hogy az embert Isten teremtette, másrészt tudja, hogy ez nem így van, s agyagból nem lehet embert formálni, a gyerek játéka tehát bolondság. A két tétel látszólagos vagy valóságos ellentmondása számára nem nyilvánul meg, az átélhető tapasztalat lesz a meghatározó, válik közvetlenül rációvá. Ez a tapasztalat azonban „malacság”, amelyről nem lehet beszélni.

Az apára nem is pusztán a racionalizmus a jellemző, hanem e kettősség meghaladása a naív, józan, de hiteles, természetközeli népi filozófia nyelvén. Ő úgy gondolja, hogy az ember egyszerre érzékelő lény és eszes lény, s ez a kölcsönhatás tesz bennünket valóban Isten méltó teremtményeivé.

**Az** öt éves Jancsi inkább csak érzékelő lényből most kezd eszes lénnyé is válni. Kérdései - ez mi, ez miért van így? - a megismerés különböző szintjeire irányulnak. Érdeklődése egyre tudatosabb és tudatra irányulóbb, s egyre inkább összefügg formálódó világképében ismeret és morál. Nem „malackodni” akar, sőt fogalma sincs, hogy mi lehetne ezügyben a malacság, hiszen éppen valami különösen magas sztos dologról, magáról az életéről, az emberről van szó. Kérdését az ismeretigény fogalmaztatja meg, s a kicsikart válasz után - apja fiához méltóan - tovább gondolkodik, s arra válik kíváncsivá, hogy képes-e az ember teremteni, válhat-e Istenné? A bábuk készítése közben kétség és remény között hányódik, az anya szereplése nyomán azonban fel kell ismernie, hogy ezek a bábuk valóban nem fognak mozogni. Az ő gondolkodási szintjén még nehéz az apai bölcsességet számon kérni. Számára egyértelmű a tanulság: nem válhat Istenné, nem teremthet embert. S ami legalább ekkora tragédia: úgy látja, hogy apja is becsapta, az az apa, akit ő Istenként tisztelt, akinek a szava szent volt. Hibás ebben az apa is, ugyanis minden jóhiszeműsége ellenére sem vette észre, hogy a gyerek számára ez a játék nem játék, hanem halálosan komoly dolog, s így a csalódás az Édenből való kiűzetéshez válik majd hasonlóvá. Ő csak arra gondolhatott ösztönösen is, hogy a játék az életre nevel, segít felnőtté válni, s ebben végső soron igaza is volt, hiszen a tragikus élmény valóban felnőtté tette Jancsit, ellentétben az anya szerinti helyes, ám semleges játékokkal, a labdázással és hasonlókkal.

**A** Biblia teremtéstörténete az első ember keletkezése mellett minden emberre vonatkozik, ezt fejezi ki a porképzet is: „Orcád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszesz.” /Mózes első könyve, 2,19./ E képzet egyszerre érzéki-szemléletes és szimbolikus-szellemi jellegű. Az apa ösztönösen is erre a kettősségre, kétszintűsége próbálja a fiát megtanítani, de Jancsi még annyira gyerek, hogy a jelképeset is érzékletesként tudja csak elképzelni, s rögtön realizálná a hallottakat. Az anya viszont, mint láttuk felnőtt léte is érzéketlen e kétszintűség iránt, egymástól függetlenül veszi tudomásul a szinteket. Az elbeszélés ezt a háromféle Biblia-értelmezést konfrontálja oly módon, hogy egyértelműen helyteleníti az anyáét, megértően fogadja a kisfiúét, s az apa pártján áll.

**A** szülők kapcsolata nemcsak ez ügyben, egyébként sem lehet harmonikus. Míg a házkörüli és a mezei munká-

ban feltehetően nagyobb zavarok nélkül tudják a munkát megosztani és tudnak együtt is dolgozni, az egyszem gyerek nevelése válik ütközőponttá, bár az apa láthatóan kompromisszumkereső. Az anya azonban - főként ebben az általa kiélezett helyzetben - mindenképpen győzni akar. Konvenciókhoz szokott szemlélete ragaszkodik ahhoz is, hogy amíg a gyerek nem jár a földekre dolgozni, addig neki kell őt nevelnie. Erre a nevelésre viszont kevésbé alkalmas, rossz „tanító”. Már ez is az apa felé fordítja a fiút, még inkább az apa nevelői természete. Egyébként a vereséget, a pofont is érzékelhetően a hagyományokon belül értelmezi az asszony: ez is a férfi joga, s nem az igazság vagy a büntetés kérdése. Figyelemreméltó az is, hogy míg az anya tudatosan a gyerek előtt alázza meg az apát, az apa négy szemközti, s valóban igazságszolgáltatásként, s láthatóan rendkívüli esetként adott egy pofont az asszonynak.

**Az** adott, három tagú kisközösségben eddig a békés egymás mellett élésre, az alkalmazkodásra való törekvés volt megfigyelhető minden irányban, bár látható, hogy erre legkevésbé az anya képes, ő az, akitől az apa és a gyerek is tart, s mintha az anyában némi féltékenység is volna, hogy a fia mindig az apjával „susmutol”. Az elbeszélés drámai cselekvéssorában minden irányban, tehát az anya és a fiú, az apa és a fiú, valamint az apa és az anya között is élessé válik a konfliktus, de míg az anya és fia, az anya és férje között kétirányú az ellentét, a fiú és az apa között nem, itt csak a fiú kerül szembe nem is annyira apjával, mint az eszménnyel. Nem az apa gyávasága miatt, hanem azért, mert a szülő kénytelen alkalmazkodni a feleségéhez is, a gyerekhez is, ugyanakkor önmagát is akarja adni. Amit az apa is inkább csak bármi komoly játéknak vélt, azt a fiú szent dolognak tartotta, ezt fejezi ki kétségbeesése. Az apa a kiélezett konfliktushelyzetben egyrészt megalázkodik, másrészt fokozatosan azonosul Jancsi álláspontjával, igazságával. Ezt fejezi ki a pofon is, meg az is, hogy a gyerek keresésére és nyilván megvigasztalására indul. E kisközösségben az anya továbbra is egyedül marad, változatlanul tudatlanul. /"Nem tudsz te semmit" - mondja a férje a pofon után./ Hiába véli racionális lénynek magát, nem képes az érzékelés birodalmából kilépni, a jelenségek és a jelképek világa közt kapcsolatot teremteni. /Ugyanez az ellentét mutatkozik meg *A szent család reggele* című elbeszélésben is./

**Amit** az apa végezetül mond a feleségének: „Hát nem bolondság, tudd meg.”, a válasz is a címre, igenis, „Isten teremtményei” vagyunk, s így kötelességünk is megpróbálni, hogy mi is istenné, teremtővé váljunk. Az apa felfogása szerint a Biblia tanítása és a természeti tapasztalat között összefüggés van, s minden élőlény teremtésében, növekedésében /és halálában/ van valami isteni /szellemi, spirituális/ elem. Jancsi is erre érez rá ösztönösen, s anyjának szereplése ezt kérdőjelezi meg. Az ő szempontjából nézve a kérdés nyitott marad, az ő teremtése egyrészt azért kudarc, mert az agyagfigurák nem kelnek életre, másrészt azért, mert megtudja, hogy nem benne van a hiba. A teremtést ezért követi nála a pusztítás, a bábuk összetiprása, majd a világgá szaladás. Ez a futás az Édenből való kiűzetésnek felel meg, a gyerekkorból és a naív istenképzetből is ki kell jözanodnia. Az a kiszáradt körtefa, amely éppen ismét porrá kezdett volna válni, szintén biblikus példázatos szerepet kap: Jancsi számára ez válik a tudás fájává. A felismerés után helyzete éppen annyira drámai, mint minden emberé: ő is „megkóstolta” „a jó és a gonosz tudásának fáját”. Zokogása bizonyára meghozza majd számára a feloldást, s egyszer majd ő is eljuthat oda, hogy elmondhassa: „*Kedélyemet két dolog tölti el egyre újabb és fokozódó csodálattal s tisztelettel, minél gyakrabban és kitartóbban gondolok rájuk: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.*”